HONFOGLALÁSUNK VITÁS KÉRDÉSEIHEZ

Zelliger Erzsébet
ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest
zelliger.erzsebet@btk.elte.hu

1. A honfoglalással kapcsolatosan két vélemény ütköztetésének lehettünk a tanúi a legutóbbi időkig. Az egyik a tankönyvekben is szereplő, az 1895-ös (1896-os) millenniumi ünnepségekkel kodifikált honfoglalási történet, a másik a Kézai krónikájában foglaltak alapján, a 19. században Nagy Gézától felvezetett, majd a 20. században László Gyula régészeti leletekkel megtámogatott kettős honfoglalás elmélete. A két nézet nyelvészeti vonatkozása, hogy a 19. század végén az előbbi elsősorban Hunfalvy Pál szerepe következtében a magyar nyelv finnugor eredete, az utóbbi a hun hagyomány alapján a magyar nyelv hun–mongol–török származtatása révén az úgynevezett „ugor–török háború"-ba torkollott. A két tudományos vélemény közül az Árpád vezette egyszeri honfoglalást és a magyar nyelv finnugor eredetét valló nézet győzött. Ebben az időben a tudomány még távol állt a nyelvi szövetség, az areális nyelvészet adta lehetőségek felismeréseitől, amelyek alapján a vita más irányt, a két nézet összeegyeztethetőségén alapuló kompromisszumos megoldást is kaphatott volna. László Gyula nézeteit arról, hogy a kései avar kor griffes-indás kultúrája az első honfoglalás magyarjainak kultúrája, a történészek többsége nem fogadta el. Király Péter nyelvészeti szempontú ide vonatkozó kutatási eredményei (1987) visszhang nélkül maradtak. A nézetek módosításának igénye újabban elsősorban a korábbi őshazák: Levédia és Etelköz pontos helye és egymáshoz való viszonya kérdésében mutatkozik meg (KMTL. *Levedia* a.). A tudományos narratívában előfordult a magyaroknak a 9. század derekára datált Kárpát-medencei megjelenése a különböző szövetségekben végrehajtott hadjáratok kapcsán. A 895-ös honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencében található szláv népesség területi és létszámbeli elhelyezkedése vitatott kérdés (H. Tóth 1999). (A kérdés tudományon kívüli vonatkozásaival nem foglalkozom.)

A honfoglalás körüli események megítélésének lassú változásába Türk Attila uelgi ásatásainak eredménye hozott változást: A magyar honfoglalás idejével azonos korú, azzal teljesen egyező régészeti leletek kerültek elő az Urál déli vidékéről, sőt újabban még Kazahsztánból is. Ukrán és orosz régészekkel egybehangzóan állítja, hogy semmilyen régészeti nyoma sincs annak, hogy bármilyen népesség átkelt volna a Volgán a 6. századtól a 8. századig terjedő időszakban azon a déli útvonalon, ahol az ótörök jövevényszavak átvételére az eddigi feltevések szerint lehetőség nyílt volna (Türk 2012). A hír nyomán bontakoztak ki a kérdések: 1. Ha nem volt hosszú déli vándorlás, akkor honnan jöttek a török jövevényszavak ilyen nagy számban a magyar nyelvbe? 2. Mi lett azokkal a magyarokkal, akik nem vettek részt a honfoglalásban? 3. Újra kell értelmezni a kazár–magyar kapcsolatokat? 4. Mennyien voltak és hogyan hatottak a betelepülő magyarokra a honfoglalás előtt itt élő avarok? 5. Hogyan lehetséges, hogy a magyarok megtartották a nyelvüket a honfoglalás után is? Vásáry István egy interjú szerint azt mondta, hogy a magyar őstörténet kutatásában a nyelvtudomány és a történettudomány lényegében elérte határait.[1] Megjegyzését (ha valóban úgy hangzott el, ahogy a feljegyzés megőrizte) az írott források igen szűkös voltára alapozta, és újabb eredményeket a régészettől vár.

1 http://www.ng.hu/Tudomany/2015/02/13/A-magyar-torzsek-vandorlasarol (2016. 03. 11.).

2. A felmerült kérdések nem mindegyikére lehet – és bizonyára nem végérvényes – választ adni, de azt nem mondhatjuk, hogy a nyelvtudomány ebben a kérdésben nem tud továbblépni. Mivel a nyelv a beszélőközösség életének mindennapjaiban jelen van a kezdetektől az utolsó beszélőig, ennek a tanúnak a vallomását nem hagyhatjuk figyelmen kívül, legfeljebb új szempontok figyelembevételével a történettudomány téves feltevéseit kell lehántani róla. Ezek némelyikére teszek kísérletet a továbbiakban.

2.1. Magyar nyelvészeti szempontból az ótörök jövevényszavak átvételének helye, körülményei jelentik azt a központi kérdést, amelynek a megválaszolása további irányokba is elvezet. A megoldás felé vezető utat a „hogyan lehetett másképp?" kérdésre adható válaszokkal lehet kitapogatni. Ebben pedig a kettős (többes?) honfoglalással kapcsolatban felmerült tudományos szempontok újra vizsgálása megkerülhetetlen.

A feltevések élén az a gondolat áll, hogy a 6. század előtt (de valószínűleg még utána is) magyar nyelvet beszélő nemzetségek, törzsek törzsi nevekkel, vérségi kapcsolatokkal, de nem „magyar"-ként léteztek (vö. Sándor 2011: 121–125). A törzsek, nemzetségek egy részét a népvándorlás hullámai (hunok?, avarok?, mindketten?) ragadhatták magukkal, és velük együtt érkezhettek a Kárpát-medencébe. Úgy gondolom, a hun és az avar népnév (sok más népnévhez hasonlóan) egy vezető réteg neveként nem nyelvi, hanem katonai, hatalmi, kulturális birodalmat, egységet takar, amelyen belül különböző nyelvű, etnikumú, eltérő lélekszámú közösségek, nemzetségek léteztek. A régészet tanúsága alapján a Kárpát-medencében a hunok után az avarok megjelenése és a honfoglalás korának ideje előtt egyetlen kulturális változás volt tapasztalható, a László Gyula által griffes-indásnak nevezett kultúra jelentkezése. Talán meg lehet kockáztatni azt a gondolatot, hogy erre a korra és a Kárpát-medencére tehető az onogurokkal való olyan mélységű kapcsolata a magyar nyelvű népcsoportoknak, hogy a velük érintkező népek az *ungar*, *venger* nevet végül rájuk vonatkoztatták.

2.2. Vannak-e vajon olyan adatok, amelyek ezt a feltevést igazolhatnák?

A történeti forrásokban már korán felmerült az *ungarus* népnév. Ennek értékelő megjegyzésekkel való dokumentálása Király Péter nevéhez fűződik (2006: 146–155). Az *ungarok, ungrik* pannóniai jelenlétére utaló első adata Vitterbói Gottfried munkájából az 561/562. év eseményeihez kapcsolódik. Itt az *ungarus* népnév az avar és a hun szinonimájaként szerepel („*Avares*, qui et *Huni*, sive *Ungari*"). Megtelepedésük bizonyítékát látta Király Péter az Aemona lerombolásáról szóló 590. évi adatban, amelyre elsőként František Sasinek hívta fel a figyelmet (1905). Itt arról van szó, hogy a harcokban az *Ungari/ungarusok* is részt vettek. A népnévi adatok számbavételénél fontosnak látja a 618-ra datált eseményt, amely különböző barbár népek támadásainak felsorolásakor az ungarusokat – mint valamennyihez képest a legrosszabbakat – külön is megnevezi. Vitatott kérdés, hogy ezek az *ungarus* adatok a magyarokra vonatkoznak-e.

A későbbi személynévi – 731/736: sig. *Ungari* test. (St. Gallen); 761: Ego *Hungaer* … trado … (St. Gallen); 797/809: Nomina fratrum de monasterio quod uuizzunburg uocat(ur) … *hungarius* – és helynévi adatok (760/770: via *Ungarorum* ~ 888: Strada *Ungarorum;* 860: *Uuangariorum* Marcha; 860: Ulrich Graf an der *ungarischen* Grenze) hitelességét vélhetően már kevésbé kell bizonyítani. Mindkét névtípus további adatokkal jócskán megtetézhető (vö. Király 2006: 155–162, 163–180, Zelliger 2010: 283–294), ezek elfogadottsága a szakirodalomban legalábbis a kevésbé vitatottak közé tartozik. De hitelesíthetők-e a korai népnévi adatok?

2.3. Van a régészeti leletek sorában egy olyan csoport, amelyet eddig mint igen szűkös, alig használható forrást említett a szakirodalom. Ezek pedig a rovásírásos emlékek. Kétség-

telen, hogy rövid, részint csupán egyszavas emlékek ezek, de régészeti leletek lévén viszonylag pontosan datálhatók, a szövegek pedig nyelveken szólnak, vagyis azt árulhatják el, hogy az itt élő emberek milyen nyelvűek voltak. 17 régészeti lelet kapcsán előkerült rovásírásos feliratokról van szó, amelyek a 6–7. század fordulójától nagyjából a 12–13. századig terjedő időszakban keletkeztek. Közöttük vannak egyelőre megfejtetlenek, ezeket itt nem lehet figyelembe venni. A Budapest Tihany téri ivócsésze felirata olyan rövid, hogy magyar olvasati lehetősége ellenére sincs perdöntő értéke. Hasonló mondható el a kunágotai agyagkorsó török nyelvű feliratáról.

A rovásemlékek korai, honfoglalás előtti darabjaira irányuló megfejtési kísérletek legtöbbnyire a török nyelvek segítségével történtek (Csallány 1968, Vásáry 1972, Róna-Tas 1990, Vékony 2004), de nem mindegyik bizonyult időtállónak. A magyar alapján való olvasatok Vékony Gábortól (2004) valók, amelyeket Hosszú Gáborral többször javítottunk (Hosszú 2013, Hosszú–Zelliger 2014).

1. ábra. A korai rovásírásos leletek területi előfordulása

A lelőhelyek: 1. Mikulčice, 2. Környe, 3. Budapest-Tihany tér, 4, Jánoshida, 5. Ozora-Tótipuszta, 6. Kiskőrös-Vágóhíd, 7. Szarvas, 8. Békés-Povádzug, 9. Bodrog-Alsóbű, 10. Homokmégy-Halom,11. Kiskundorozsma, 12. Algyő, 13. Kunágota, 14. Nagyszentmiklós, 15. Vargyas. 16. Homoródkarácsonyfalva, 17. Torja. (A térkép a Wikipédia alaptérképének a felhasználásával készült.)

2.4. Az emlékek legtöbbjét Kárpát-medencei rovással írták. Ezek között több török nyelvű felirat van. A székely–magyar rovás első emléke a bodrog-alsóbűi fúvóka; a Homokmégy-halomi honfoglalás kori emléket steppei rovással török nyelven írták.

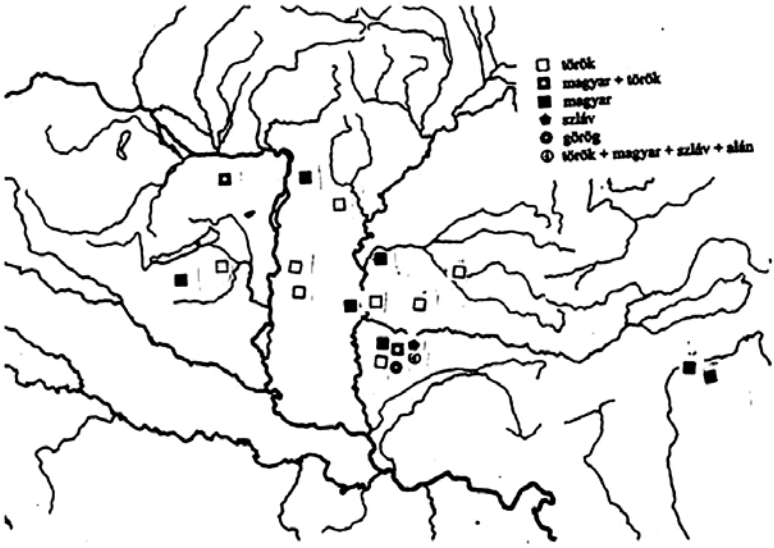

2. ábra. A korai rovásemlékek nyelve és lelőhelye

Az emlékek nyelvi összetétele alapján a Kárpát-medence lakosságának nyelvi-népi összetételére lehet következtetni. Ennek megfelelően különféle török és mellettük magyar nyelvű lakosságra lehet gondolni, szláv és egyéb nyelvek jelenlétére kisebb mértékben. Ám az is igaz, hogy mindezt az írásos emlékek fennmaradása – másként szemlélve a nyelvekhez kapcsolódó írásbeliség megléte is befolyásolja. Ebből alighanem arra lehet következtetni, hogy az avar kaganátus különféle nyelveket beszélő, de lényegében egységes kultúrájú alakulat lehetett, amely csak kronológiailag mutat elkülöníthető tagoltságot (vö. Pohl 2015a, 2015b).

A Kárpát-medencei rovás legkorábbi ismert emléke a környei íjmarkolat-lemez a 6–7. század fordulójáról való. Az emlék kétnyelvűnek látszik: a jobbról balra tartó írást a magyarból lehet megfejteni, a bal oldalán levő összetett jelet a törökből. Korai volta (ez lenne a magyar nyelv első írásos emléke!) eddigi ismereteink alapján a hihetetlenség határát súrolja, mégis valamelyest meg lehet támogatni az önmagában ugyancsak valószínűtlennek tűnő, már idézett 561/562-es népnévi adattal. A Kárpát-medencei rovással előkerült leletek között még további magyar nyelvűeket találunk: a szarvasi tűtartót, a kiskundorozsmai íjmarkolatlemezt és a nagyszentmiklósi aranykincs több tárgyának magyar nyelvű feliratait. A szarvasi tűtartó rovásjelei lényegében megegyeznek a nagyszentmiklósi kincs rovásjeleivel (a szöveg tartalmi, művelődéstörténeti tekintetben a jánoshidai tűtartó török nyelvű feliratával mutat rokonságot).

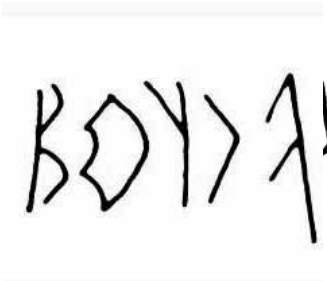

Normalizált Kárpát-medencei rovásbetűkkel leírva	BOY>ᚨ
Magyar egyezményes hangjelölés szerinti átírás	/βᵃᵈᵘ ëtᵉkü/
Értelmezés mai magyar nyelven	*erdei étek (gyümölcs)*

3. ábra. A nagyszentmiklósi kincs 16. számú nyeles tálkájának felirata és olvasata (Hosszú 2013: 38)

Az értékelhető török feliratok között viszont van olyan, amelyet köztöröknek, és olyan is, amelyiket csuvasos jellegűnek tartanak. A kezdetben valószínű avar–török túlsúlyt a korszak végére magyar nyelvű válthatta fel, ha a nagyszentmiklósi kincs feliratainak az arányait vesszük alapul. Az aranylelet 12 darabján található valamilyen írás: öt darabon hat magyar nyelvű (l. pl. 3. ábra), egy kancsón három más nyelv mellett magyar is (l. 4. ábra), egy kehely szláv és magyar, egy korsó török és magyar nyelvű feliratot tartalmaz (Hosszú–Zelliger 2014: 186–193). Mellettük két görög betűs görög, egy görög betűs török és egy török nyelvű rovásírásos felirat van még.

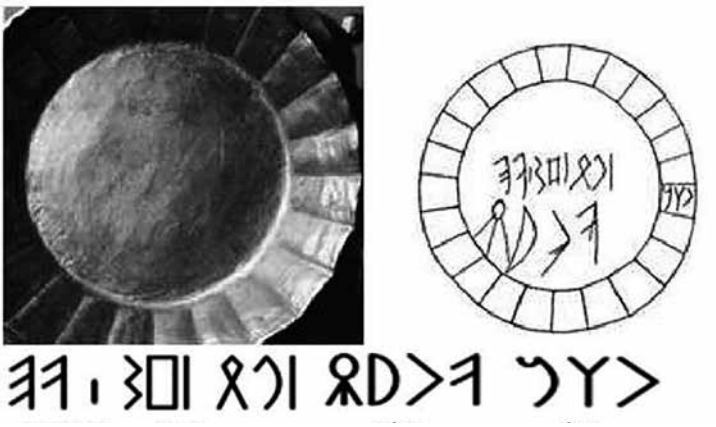

magyar + ogur szláv alán

4. ábra. A nagyszentmiklósi kincs 6. számú kancsójának felirata (Hosszú 2013: 37)
A rovásfeliratok jelentése mindegyik nyelven ’víz’ (az ogur feliraté ’víz, sör/bor’).

2.5. A magyar–szláv kapcsolatok kezdetének szlavisztikai vonatkozásai is vannak. A szláv nazális magánhangzók eltűnésének idejét korábban azért helyezték a 10–11. századra, mert csak így volt magyarázható, hogy a magyarban számos jövevényszó őrzi ezt a hangot (pl. *galamb, munka, szombat* stb.). A magyarok korai megjelenése a Kárpát-medencében ezt a gondot megoldaná (Zoltán 2008: 357). Újabban felmerült az a lehetőség is, hogy a terület egy részén a nazális magánhangzókat igen sokáig megőrző bolgár típusú szláv nyelvjárásokból is átvehettük az ilyen szavakat. Eszerint ebből a szempontból „nem szükséges" feltenni a magyarok korai Kárpát-medencei jelenlétét (Zoltán 2014: 207). Meglátásom szerint a magyar nyelvet ért korai szláv hatás intenzitása alapján a két lehetőség nem vagy-vagy, hanem inkább is-is viszonyban állhat.

3. Milyen mozaikdarabok rakhatók ki az elmondottakból? 1. Magyar nyelvű csoportok alighanem több hullámban jelentek meg a Kárpát-medencében. 2. Szoros szervezeti és nyelvi, kulturális kapcsolatban éltek az avarnak mondott, különféle török nyelvű népcsoportokkal. 3. Nyelvhasználat tekintetében balansz kétnyelvűségről, a nyelvet ért hatás tekintetében a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar és a különféle török nyelvek közötti nyelvi szövetségről beszélhetünk. Hogy ebben milyen szerepet játszhattak más (szláv, alán stb.) nyelvek, további vizsgálatot igényel. 4. Együttélésük során lehetőség nyílt mind köztörök, mind csuvasos típusú szavak átvételére. (A magyar : török nyelvi viszony lehetőségeire vö. Sándor 1998).

A felvetett kérdésekre egyelőre végleges választ nem lehet adni, a megadott válaszok nyomán pedig további kérdések merülnek fel.

Hivatkozások

H. Tóth Imre 1999. *Cirill és Metód a Kárpát-medencében.* http://vigilia.hu/regihonlap/1999/11/9911hto.html (2016. 07. 16.)

Hosszú Gábor 2013. *Rovásatlasz*. Milani Kft, Budapest.

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2014. Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–195.

Király Péter 1987. A VIII–IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynevek. *Magyar Nyelv* 83: 162–180, 314–331.

Király Péter 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza.

KMTL. = Kristó Gyula (főszerk.): 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pohl, Walter 2015a. *Die Awaren, Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822 n. Chr*. C. H. Beck, München.

Pohl, Walter 2015b. Huns, Avars, Hungarians. Comparative Perspectives Based on Written Evidence. In: Jürgen Bemmann–Michael Schmauder (szerk.): *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE.* Bonn. 693–702.

Róna-Tas András 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* 9: 1–30.

Sándor Klára 1998. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Kalligram Könyv- és Lapkiadó kft., Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony. 7–26.
Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest.
Sasinek, František 1905. Felelet Márki Sándor válaszára. *Századok* 39: 376–378.
Türk Attila 2012. A korai magyar történet kutatásának új régészeti programja. *Magyar régészet online magazin 1–6.* https://www.academia.edu/1875120/Turk_Attila_A_korai_magyar_történet_kutatasanak_uj_regeszeti_programja (2016. 07. 24.)
Vásáry István 1972. Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. XXV: 335.347.
Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Nap Kiadó Kft, Budapest.
Zelliger Erzsébet 2010. Az Óperenciás tengeren innen és túl. Magyar vonatkozású helynevek nyomában. *Magyar Nyelv* 106: 283–295.
Zoltán András 2008. Király Péter, A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. *Magyar Nyelv* 104: 355–359.
Zoltán András 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 205–210.

Zelliger, Erzsébet

Unsettled Questions of the Hungarian Conquest

In recent years, the knowledge we had acquired about the Hungarian Conquest during our school years has been supplemented with a lot of new information. Some of this new information seem to contradict each other completely. Who were the inhabitants of the Carpathian Basin in the 9th century? What language did they speak? What do archeologists say about this period? How does the research of Péter Király relate to Attila Türk's excavations in Uelg? Can we use the runic writing documents that were discovered from this age? With the help of linguistics (historical linguistics, onomastics, historical sociolinguistics) can we fit the pieces of the puzzle? This study attempts to find the answer to these questions.